

ТОПОСИ МЕЖ У РОМАНІ Р. ІВАНИЧУКА «ЖУРАВЛИНИЙ КРИК»

Концепт межі багатогранний, тому оприявлює себе у різноманітних аспектах буття і формах його осягнення – у філософствуванні, науковій діяльності, мистецтві. Відносно творів літератури формально-змістові сенси образів меж так само широкі, як і їх концепт у глобальному вимірі. Одним із найактуальніших векторів художньої інтерпретації відповідного поняття сучасними письменниками, на нашу думку, є історичний. Межі самого історизму художнього твору, жанрові вирішення, стильові підходи до зображення давноминулих і недавніх подій, реалій, людини певної епохи / країни / ментальності у фокусі уваги дослідників є постійними, а тепер ще й акцентованими через відчутні зміни у сучасному світовому порядку – від стану природи до жорстких цивілізаційних викликів.

Відтворюючи ці процеси, автори дедалі частіше звертаються до розкриття проблем історичних меж, поєднуючи їх із проблемами меж національних, географічних, психологічних, особистісних тощо. За таких обставин поновлюється дискусія про «історичну» літературу, на особливу увагу знов заслугоує історичний роман, у якому, з погляду дослідників, концепт історичних меж – визначальний, їх наявність є вузловою, чільною ознакою жанру [6, с. 25].

Філософське осмислення історичних меж та їх художнє осягнення притаманне творчості українського романіста Р. Іваничука. Його прозу досліджували М. Жулинський, Д. Звенко, К. Каплюк, Н. Копистянська, А. Латоша та інші. Питанню історизму великої прози письменника присвятили свої розвідки О. Дудченко, А. Запорожець, З. Звенко, А. Кисленко та інші, однак топоси меж у творах письменника ще ніколи не були предметом наукового дослідження. Через це метою даної статті є аналіз означених художніх структур у романі Р. Іваничука «Журавлиний крик».

«Класичні» топоси як структурно-змістові складники художнього тексту характеризуються вченими-літературознавцями таким чином: це «регулярно повторювані у творчості письменника і в системі культури формули, міфи, мотиви та інші різновиди художнього образу, що мають особливі просторові характеристики» [1, с. 14]. Поєднаний спільним предметом зображення – простором української історії – з іншими текстами автора, роман Р. Іваничука «Журавлиний крик» репрезентував спробу художньо-історіософського осмислення минулого. Письменник намагався відтворити внутрішні суперечності історичної особи, сформовані під впливом складних суспільно-політичних обставин [7, с. 12]. Тому у цьому творі можна умовно виокремити такі групи топосів меж, як: історичні, географічні, психологічні, ментальні, особистісні. Топос історичних меж домінує, поєднує собою всі інші. Моделюючи їх, Р. Іваничук використовує прийоми авторського наративу, внутрішні монологи персонажів, потік свідомості, описи реальних і відтворених в авторській уяві подій, пейзажі, екстер'єри та інтер'єри. Картини вільного життя змінюються хронотопом неволі, який поступового набуває різноманітних обмежень, звужується, ущільнюється, деталізується. В образі держави проступають обриси тюремних мурів: Соловецького монастиря, каземату, замкненого простору монастирського подвір'я [4, с. 51]. Зовнішній час і простір замикаються стосовно героя, коли він потрапляє до в'язниці. Таке часопросторове ущільнення спостерігається щодо образів Калнишевського, Любимського, Пугачова, Синельникова.

У романі «Журавлиний крик» історичні межі розкриваються в топосах подій другої половини XVIII ст., зокрема селянської війни під проводом О. Пугачова, російсько-турецької війни, Коліївщини, зруйнування Запорізької Січі, переслідування вільнодумців тощо. Для творчої манери Романа Іваничука характерним є принцип філософського підтексту [5, с. 26]. Саме він увиразнює проблеми ставлення до історичних подій, національної самосвідомості, духовно-культурної приналежності, одвічних людських цінностей тощо, кожна з яких характеризується феноменом власних меж. Топоси меж у романі поєднуються не лише структурами хронотопів, а й надтекстом, що в кожному конкретному випадку прочитання твору формується через взаємозв'язок текстових образів і позатекстовою, не залежною від автора реальністю. Надтекст має найбільше можливостей

поєднати часопростори художньої дійсності, автора і власне читача. Зв'язок між ними у Р. Іваничука реалізується на рівні глобальних істин, морально-етичних норм та категорій людського буття, осягнення яких спонукає читача до власне творчої діяльності: ставити прочитане в контекст реальної історичної і сучасної йому дійсності [3, с. 39]. У такий спосіб у творі постають головні питання українського історичного буття, пов'язані з доленосним вибором: наскільки правильний вибір зробили козацькі ватажки? якими були наслідки їх рішень? до чого призвели вагання останнього козацького отамана Петра Калнишевського? У топосі життя головного героя автор показує, що, незважаючи на безмежну відданість Калнишевського українській ідеї, глибоку мудрість, здатність на самопожертву заради українського народу, його двоїста політика, небажання сваритись із Москвою фактично призвели до подальшого й остаточного розшарування козацтва і чергової втрати української державності. Тому й залишається після звільнення з в'язниці столітній, з вибленим волоссям, сліпий Калнишевський дуже самотнім. Усі межі для нього зникають, але йому нікуди йти, на нього ніхто не чекає, лише вічність. Натомість українські землі на цей час уже давно обмежено російською імперією в територіях, політиці, правах [5, с. 92].

Змістова наповненість роману визначається зображенням обставин і умов історичних меж, за яких у поневоленого народу формується новий тип мислення. Особливого значення у романі набуває національний хронотоп, і в його межах проблема колоніальної залежності України виступає на перший план. Р. Іваничук осмислює її в образах героїв – прихильників різних визвольних стратегій. Одним із головних образів твору є архимандрит Соловецького монастиря Досифей. Він за своїм світовідчуттям не схожий ні на Калнишевського, ні на Любимського. Його омріяні межі – це межі влади над іншими. Архимандрит здається собі всесильним, це почуття він дуже важко виборів і міг насолоджуватися ним лише за товстими мурами чернечої фортеці. Поєднуючи у своїй діяльності духовні обов'язки та роль коменданта Соловецького острога, Досифей сумлінно виконує вказівки, але не є духівником.

Крізь призму свідомості людини XVIII ст. у романі Р. Іваничука «Журавлиний крик» багатогранно і, ми б сказали, калейдоскопічно розкривається тогочасне життя цілої імперії, а в ній – буття України. Щодо композиції роману, то про неї говорять, застосовуючи такі характеристики: складна, сповнена орнаментики, поєднує собою багато різночасових пластів тощо. Письменник переплітає щонайменше три сюжетні лінії, створює багатий разок різноманітних епізодів, подієвих рядів, у яких постають історичні образи цариці Катерини II, П. Калнишевського, культурних і освітніх діячів, письменників (Г. Державін, І. Котляревський, М. Новиков, М. Салтиков-Шедрін, О. Радіщев, Г. Сковорода та ін.). Так само переконливими є персонажі, створені уявою самого письменника, – Павло Любимський, його родина, Сисой Шалматов. Увагу приділено зображенню внутрішнього психологічного простору людини. Психологічні межі окреслюють особистісні переконання, складність і відповідальність вибору, душевну напругу, почуття та емоції.

Аналізуючи топоси історичних меж у романі Р. Іваничука «Журавлиний крик», акцентуємо увагу на тому, що письменник охопив великий проміжок часу: від повстання під керівництвом Пугачова до приходу на престол Олександра I. Перед читачем розгорнуто панораму історичних меж Російської імперії та частково Франції XVIII ст., зображено масштабні битви. Твір відзначається широтою, розмахом авторської думки. З обійстя простих селян читач переноситься до царського двору, із Росії, Соловків – до революційної Франції. Р. Іваничук виявив глибоке знання історії, у топосах зовнішнього і внутрішнього хронотопів вдало й оригінально передав різнорівневі історичні межі, втілюючи їх в описаних історичних подіях і образах своїх персонажів: Катерини II, Потьомкіна, Орлових, Суворова, духовенства, козаків, представників української, російської і навіть французької інтелігенції, простих селян. Питання історичного досвіду й історичних уроків є дуже нагальним для сучасної України, а виданий близько 40-ка років тому твір Р. Іваничука «Журавлиний крик» – суперактуальним.

Звернемо увагу на те, що топоси особистісних меж у Р. Іваничука майже завжди контрастні, побудовані на паралелях і протиставленнях. Цим можна пояснити, що «новий» для часу козаччини герой – Павло Любимський – діє у романі як антипод Калнишевського, хоч і є його наступником. На наш погляд, автор уводить образ Павла Любимського, щоб якнайглибше розкрити і осмислити українську історію. Саме ним об'єднуються всі частини твору, згруповуючись і вибудовуючись

у певних хронологічних межах. Його постать присутня у всіх важливих епізодах. І тому ця сюжетна лінія не тільки розкриває діяльність козацького ватажка, але й обґрунтовує перипетії двох інших. Таким чином, лінії козаччини, царської влади і особистої долі Любимського взаємопронимаються, межі між ними стираються, слугують тим тлом, на якому виразно проступає історичний простір України.

Вибудовуючи ту чи іншу сюжетну лінію, автор наповнює її думками героїв або самого оповідача, тим самим розширює межі внутрішнього хронотопу. Цьому слугує низка вставних новел, що пов'язані із життям Петра Калнишевського. Такою є розповідь про Сисоя Шалматова, духовного бунтаря, талановитого автора церковного живопису. З образом цього митця у романі зокрема пов'язаний релігійний топос. Глибоко віруючий, Сисой виступає проти церковних догматів, обмежень, що не мають нічого спільного зі справжньою духовністю. Інший приклад: перебуваючи у Соловецькому монастирі, в'язні відчувають свою несвободу, вони дуже пригнічені межами свого «зовнішнього» буття. Однак межі внутрішні розширюються за рахунок численних спогадів героїв. Особливо вони характерні для Петра Калнишевського і Павла Любимського.

З одного боку, Р. Іваницук використовує ретроспекції для розповіді про минуле своїх персонажів, а з іншого – саме через спогади передає їх внутрішній стан. Так, Павло Любимський щоразу поринає у думки про Уляну і знаходить у них розраду для своєї душі. Калнишевському ж болічі спогади допомагають проаналізувати й зрозуміти вчинене ним.

Велика роль належить топосам природи, просторовим пейзажним образам, за допомогою яких автор також передає стан персонажів. Розповідаючи про відчуття Любимського у момент його прибуття до Соловецького монастиря, Р. Іваницук звертає увагу читача саме на стан природи. Павло розуміє, що цей монастир може стати його останньою домівкою і намагається звільнитись. Стан природи відповідає настрою героя, його переживанням: море бурхливе, буря не дає можливості кораблю наблизитись до острова. Але природа може й допомагати. Так, коли Павло Любимський тікає з монастиря, він сідає у човен, який невідомо чому залишився на березі і навіть «хвилі допомагали човнові, гнали його на водний простір, подалі від берегів острова» [2, с. 204]. Природа також «радіє» і за Калнишевського, коли йому дарують волю. Погода цього дня стоїть сонячна і тиха, навіть коли «брязнув мідний шквал на тиху гладь озер... Студене море присмирило його» [2, с. 305]. В інших епізодах, описуючи природу, письменник відтворює настрій персонажа. Так, зимовий краєвид слобід козаків передає добрий настрій гетьмана, який дивиться на зорані степи і радіє, що козаки отримали вольності.

Упродовж усього твору Р. Іваницук змальовує образ-символ журавля, його крик, лет. Цей образ автор вводить для увиразнення особливостей характеру Петра Калнишевського. Адже, коли він приймав булаву на Січі, йому побажали лебединого віку й журавлиного крику. Відомо, що вік лебедя довгий, а крик журавля можна почути лише на волі. На противагу цьому читач «чує» крик отамана в казематі. Однак у романі читаємо: «Тож не правда, що журавель кричить лише у високості. Кричить він і у ямі зі зв'язаними крилами. Тільки ніхто його не чує, крик той зовсім інакший» [2, с. 185]. На наш погляд, назва твору – «Журавлиний крик» – теж символічна. Це образ, що виникає як нагадування про інше буття або є символом прощання зі світом, натяком на звістку з минулого.

Тож можемо стверджувати, що роман «Журавлиний крик» – твір про важке, сповнене смертельних ризиків долання меж українцями і пошуки ними свого земного раю, яким є вільне життя на рідній землі. Р. Іваницук художньо переконливо змалював важливі етапи української та світової історії, відтворив дух українців, їх національний характер і одвічне прагнення волі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булгакова А. А. Топика в литературном процессе : пособие / А. А. Булгакова. – Гродно : ГрГУ им. Я. Купалы, 2008. – 107 с.
2. Іваницук Р. Журавлиний крик / Р. Іваницук. – Львів : Каменяр, 1989. – 375 с.
3. Каплук К. А. Теоретичні основи хронотопічного аналізу історичного роману [Текст] / К. А. Каплук. – Київ : ІОЦ Держкомстату України, 2006. – 180 с.
4. Каплук К. А. Діалогічний зв'язок просторів автора і його художнього тексту (на матеріалі історичної прози Р. Іваницука) [Текст] / К. А. Каплук. – Тернопіль : Астон, 2015. – 335 с.

5. Латоша А.М. Художній хронотоп як засіб посилення психологізму в історичному романі Р. Іваничука [Текст] / А.М. Латоша. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2012. – 201 с.

6. Мартинюк О. О. Міжчасовий діалог автора з читачем у історичній романістиці Р. Іваничука [Текст] / О. О. Мартинюк. – Київ : Міленіум, 2009. – 132 с.

7. Осипенко А. Б. Інтерпретація міфічних образів у історичних творах Р. Іваничука [Текст] / А. Б. Осипенко. – Київ : Міленіум, 2011. – 206 с.

Коноваленко Т.В., Перебийніс І.І.
*Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького*

ОБРАЗ «МАЛЕНЬКОЇ ЛЮДИНИ» В ОПОВІДАННЯХ О. ГЕНРІ

Літературна творчість О. Генрі вирізняється як своєю тематикою, так і поетикою. Теми його творів є різноманітними: це і світ злочинців, і життя техаських степів, ранчо, і екзотичний побут Центральної Америки, і побут провінції в США. Проте з усіх цих тем в О. Генрі одна є провідною – це побут звичайних людей, що живуть в такій великій країні як США. Незважаючи на переважання гумористичного тону оповіді, письменник «створює власний романтичний міф про «маленьку людину». Ретельно виписані, перейняті любов'ю до «маленького американця», його короткі оповідання відрізняються цікавим сюжетом і парадоксальною розв'язкою» [2].

Письменник чітко показує, що він симпатизує звичайним, пересічним громадянам своєї країни. В центрі його оповідань завжди перебувають представники найбуденніших професій: службовці, продавщиці, ковбої, біржові маклери невідомі художники, поети й акторки, а також звичайні авантюристи. Їхні життя зображені автором захоплююче і співчутливо, оскільки за словами письменника, найбільша книга – це повсякденне життя, в якому уважний погляд виявляє романтичне і повсякденне, смішне і сумне. Життя – не трагедія і не комедія, у ній вигадливо змішалася і те, й інше [3]. Саме ці переконання письменника визначили гуманістично-демократичну спрямованість його творчості.

Так, у збірках нью-йоркського циклу («Чотири мільйони», «Голос великого міста», «Запалений світильник», «Ділові люди») автор звертає велику увагу на проблеми суспільної моралі соціального характеру. Головна тема циклу – життя величезного чотиримільйонного міста Нью-Йорк. Увагу читача письменник зосереджує на «маленьких людях», замучених злиднями, проте багатих духовно. Першою збіркою нью-йоркського циклу є «Чотири мільйони», через назву збірки автор хотів протиставити різноманітне багатомільйонне населення міста тим чотирьомстам людям, які зосередили у своїх руках владу. О. Генрі говорить: «Я хочу, щоб наші чотириста володарюючих побували в «шкірі» чотирьох мільйонів». Це – волоцюги, що не мають житла, офіціантки дешевих кафе, напівголодні молоді журналісти, художники, артисти. Всі ці «маленькі люди» є типовими представниками тогочасної американської нації, якій притаманними були певні індивідуально-національні риси характеру і життєдіяльності, спосіб мислення, помисли, ідеї та світогляд.

Крім героїв, що знаходяться «за межею бідності», автор у своїх творах показує ще людей, які є «володарями напханих гаманців» – це ділові люди зі світу капіталу. Тут О. Генрі показує деформацію людської особистості, що формується під впливом жадоби до збагачення. У короткому оповіданні «Роман біржового маклера» головний герой - власник маклерської контори – є повністю захопленим зміною цін на біржі, призводить це до того, що він забуває про власне весілля. У кінці робочого дня головний герой твору постає перед нами в кумедному вигляді: *“Maxwell stood by his desk with his hands full of telegrams and memoranda, with a fountain pen over his right ear and his hair hanging in disorderly strings over his forehead”* [4, с. 297].

До основних прийомів розкриття характеру нью-йоркського циклу належать – діалог, м'яка іронія, гумор, пародія. Саме завдяки даним літературним прийомам автору вдалося вміло розкрити